

Csunderlik Péter

VARIÁCIÓK A „DEFAITIZMUSRA”

Az I. világháború és a Galilei Kör „antimilitarista” tevékenysége galileista memoárokból

Amikor a Galilei Kör egykori elnöke, Rubin László az 1920-as évek második felében tollat ragadott, hogy a polgári radikális Huszadik Század szellemiségét átörökíteni igyekvő Századunkban keljen az 1908 és 1919 között működő ateista-szabadgondolkodó diákegyesület, a nemzetközi karriert befutó tudósok sorát nevelő Galilei Kör védelmére, jelentékeny erőt kellett mozgósítania azon „állandó vád” ellen, hogy „a Kör defaitistákat nevelt”.¹ A Horthy-korszakban ugyanis szinte kizárólag a „zsidó – radikális – bolsevik” züllesztés – vagy egyenesen *tördőfés* – ágenseként tematizálták a Galilei Kört, elég csak beleolvasni a nemzetgyűlési naplókba,² különösen a numerus clausus-törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájába, vagy a keresztény-nemzeti kurzus olyan alpműveibe, mint Szekfű Gyula *Három nemzedéke*³ vagy Tormay Cécile *Bujdosó könyve*.⁴ Hogy az eme szellemi hagyományt folytató és továbbradikalizáló Marschalkó Lajos munkásságáról ne essék szó.⁵ Amely tevékenység azonban jobboldalról nézve defetizmus, baloldaltól büszke antimilitarizmus. És ezt a tevékenységet meg sem próbálták tagadni az I. világháború időszakára emlékező egykori galileisták. Az elkövetkezőkben négy „defetista-antimilitarista”, Litván József, Kolnai Aurél, Kelen Jolán és Duczynska Ilona memoárjait bemutatva igyekszem közelebb hozni az 1914 és 1918 közti éveket. A Galilei Kör tevékenységének átfogó bemutatásához saját írásaimhoz,⁶ míg az emlékiratok vizsgálata során mindvégig

¹ RUBIN László: *A Galilei Kör története (Alakulásának huszadik évfordulója alkalmából)*, Századunk 1928/8.

² Egyetlen példa: Sándor Pál a nemzetgyűlésben 1920 tavaszán felrótta Tiszának, hogy „az ő óriási kvalifikációja mellett” az utolsó pillanatban egy „taktikai hibát követett el”, mégpedig azzal, hogy a parlamentben elismerte a háborús vereséget. Hiszen „Miért harcoljon az a katona a fronton, ha Magyarország legelső embere azt mondja, hogy a háborút elvesztettük? Természetesen, hogy megjelentek mindjárt azok a bontó elemek, melyek azután elérték, hogy tényleg mindenki hagyja ott a helyét. (Nagy zaj. Felkiáltás: Kik voltak?) Patácsi Dénes: *A Galilei Kör!*” (Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, I., Athenaeum, Budapest, 1920, 479.)

³ Szekfű Gyula műveinek Galilei Kör-ábrázolásairól lásd CSUNDERLIK Péter: „Hallgatták ájtatosan Jászi kirohanásait” – Szekfű Gyula Galilei Kör-képe = *Studio Vincentiana. Válogatott tanulmányok*, szerk. Gulyás Martin, Szent Vince Szakkollégium, Piliscsaba, 2014 (megjelenés alatt).

⁴ Tormay Cécile művét ebből a szempontból elemzi CSUNDERLIK Péter: „Tudóvszész diákok”. *A galileisták képe* Tormay Cécile *Bujdosó könyvében*, Kommentár 2012/3., 66–78.

⁵ Csak egy, a jelen tanulmány témája szempontjából emblematikus idézet: „Ebben a »demokrata« rendszerű országfoglalásba betört a szabadkőműves ifjúsági szervezet, a Galilei kör, amely a nemzetragalmazás és nemzetbomlasztás legtipikusabb intellektuális fegyvereivel már a teljesen baloldali országhódítást készítette elő. A pesti egyetemek türelmetlen, fölényes, mindent mindenkinél jobban tudó csontkeretes intellektueljei, a háború kellős közepén a felmentettség kellemes állapotában a pacifizmus jelszavait, a haladó schönggeist szellemet, az antimilitarizmust dobták be a közvéleménybe.” (MARSHALKÓ Lajos: *Országhódítók*, Mikes Kelemen Kör, München, 1975, 147.)

⁶ A Galilei Kör történetének rövid áttekintése CSUNDERLIK Péter: „Titkos társulat zsoldján kitarított bárgyú eszmevarosok”? 105 éve alakult a Galilei Kör, Múlt-kor.hu, http://mult-kor.hu/20131121_titkos_tarsulat_zsold-

szem előtt tartott emlékezetpszichológiai és narratológiai szempontok ismertetése kapcsán Gyáni Gábor és Romsics Gergely munkásságához utalhatom az olvasót.⁷ Azonban a Galilei Kör I. világháború alatti történetének minimális felvázolása mégis elengedhetetlen ahhoz, hogy az emlékező galileisták ne a semmiből érkezzenek a befogadó horizontjába, mint a Vörös hajnal szovjet ejtőernyősei.⁸

A Galilei Kör az I. világháborúban

Az I. világháború előtti években az egyházi befolyástól mentes oktatásért és a szociálisan hátrányos helyzetű diákok vallásuktól független segélyezéséért küzdő ateista-szabadgondolkodó diákegyesület tevékenységének középpontjába 1914 után került az „antimilitarista” propaganda – noha a galileisták már a háború előtt felhívták a figyelmet magukra egy-egy „antimilitarista” akcióval.⁹ De a Galilei Kör I. világháború előtti és utáni tevékenységét szükséges egymástól elválasztani, a reprezentatív galileista személyek ugyanis teljesen mások lettek, folytonosság alig mutatható ki a vezetőségben.¹⁰

Ennek oka, hogy az 1914 előtti „régi galileisták” nagy részét bevonultatták, a kör több korábbi elnöke és vezető személyisége, mint Polányi Károly, Rubin László, Turnowsky Sándor, Gyulai László, Kende Zsigmond vagy Dukesz Artúr is a frontra került.¹¹ A törést mutatja, hogy a háború kitörésekor abbamaradt a galileista folyóirat, az 1911 és 1914 között működő – és csak 1918 őszén újraindított Szabadgondolat, továbbá a Galilei Kör Könyvtára és a középiskolásokat célzó ismeretterjesztő Galilei Füzetek kiadása. Az 1914 ősztől az Anker közli klubhelyiségbe költöző fiatal „új galileistáknak” idő kellett, míg fölverték

jan_kitartott_bargyu_eszmezavarosok_105_eve_alakult_a_galilei_kor. A kör első, 1908 és 1914 közti „nagy korszakát” meghatározó „antiklerikális” tevékenységéről CSUNDERLIK Péter: *Fekete sereg, mételty, piócák. A Galilei Kör „antiklerikális” retorikája és tevékenysége*, Kommentár 2013/6., 41–60. A Galilei Kör történetéről eddig egyetlen, akadémiai értelemben „tudományosnak” tekinthető monográfia jelent meg: TÖMÖRY Márta: *Új vízeken járok (A Galilei Kör története)*, Gondolat, Budapest, 1960.

⁷ GYÁNI Gábor: *Emlékezés és oral history* = Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág, Budapest, 2000, 128–144; ROMSICS Gergely: *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*, L'Harmattan, Budapest, 2004, 11–23.

⁸ Az 1984-es John Milius-filmre utalok (*Red Dawn*), nem a 2012-es remake-re. A hasonlat talán azért is ül, mert Csurka István nevezetes 1992-es dolgozatában – mely az MDF-ből történő kizárásához vezetett – „ejtőernyős csapatként” utalt a Galilei Körre.

⁹ Lásd például a Galilei Kör részvételét az 1909. decemberi – a Honvédelmi Minisztérium költségéből fedezett – testnevelésügyi kongresszuson, amelynek témája a céllövészet bevezetése volt az iskolai testnevelési órákra. A galileista küldöttek addig érveltek a „sportoló testedzés” mellett a „militáris rendszerek” felett, míg végül kivezették őket a kongresszusról. Az esetről és válogatott sajtóvisszhangjáról lásd *Jelentés a Galilei Kör 1909/10. évi működéséről*, Budapest, 1910, 4.

¹⁰ Ennek lenyomata a frontról hazatérő Rubin beszámolója: „Egyszer hazajöttem szabadságra, felmentem a Körbe, tele volt: az elnöktől a szolgálíg egy lelket sem ismertem. Bemutakoztam, hatévi munkámról nem tudtak, a nevemet sem hallották. Egy egészen más háborús Galilei Kör alakult, melynek csak a neve volt azonos, de útja, célja a háborúban fogant.” (RUBIN: *A Galilei Kör története*, 469.)

¹¹ DUCZYNSKA Ilona – HORVÁTH Zoltán: *Polányi Károly és a Galilei Kör*, Századok, 1971/1., 89–104; RUBIN: *A Galilei Kör története*; TURNOWSKY Sándor: *Adalék a Galilei Kör történetéhez*, Korunk, 1957/8., 1061–1071. Továbbá Dr. Kende Éva közlése édesapja I. világháborús katonaorvosi tevékenységéről.

az elődök ritmusát. Amikorra ez sikerült, a korábbi természettudományos világnézeti és ismeretterjesztő témák helyett már elsősorban a háború gazdasági és szociális vonatkozásaival kezdtek foglalkozni. 1916-ban már a Galilei Körben tartandó átfogó béke-előadás-sorozat szervezésében gondolkodtak a kezdetektől előadó polgári radikális és szociáldemokrata értelmiségiek – Jászi Oszkár, Szende Pál, Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Varga Jenő – részvételével,¹² noha ennek szervezése nem volt zökkenőmentes.

A galileisták háborúellenessége jellemzően marxista eszmei alapokon nyugodott, de kifejezetten Gustave Hervé és a háború első mártírja, az 1914. július 31-én egy párizsi vendéglő teraszán lelőtt Jean Jaurès munkáiból merítettek.¹³ Írások és előadások sorában fejtették ki, hogy a háborún csak a tőkésék, a hadseregnek szállító földbirtokosok és a ranglétrán magasan álló katonatisztek nyerhetnek, az osztálytársadalomban alul lévőknek semmi érdekük nem fűződik hozzá.¹⁴ A háborúellenes galileista rendezvények közül mindenképp meg kell említeni a Jaurès-gyászünnepeket 1915-ben, amelyet a háborút ellenző francia politikus meggyilkolásának első évfordulóján tartottak. A Galilei Kör rendezvényein rendre fellépő Ady ekkor írta az *Emlékezés nagy halottra* című művét, ez volt az utolsó verse, amelyet a Galilei Körnek küldött.¹⁵ 1916-ban oroszstanfolyam indult a körben: „Beszéljünk mi is oroszul, cselekedjünk mi is oroszul!”¹⁶ – ez lett a nem hivatalos jelmondat az alakuláskor mottóul választott „Tanulni és tanítani” helyett. 1917-től a Galilei Kör rendszeres résztvevője lett a szakszervezetek háborúellenes tüntetéseinek. Az 1917. november 17-i tüntetés szervezésében vezető szerepet játszottak.¹⁷ A háborút történelmi materialista szempontból elemző előadások, szemináriumok és a rendezvények felszíne alatt azonban megkezdődött a galileisták illegális háborúellenes tevékenysége. A Duczynska-Sugár-csoport „antimilitarista” röplapot nyomtatott és juttatott a katonák közé. Ez vezetett a Galilei Kör 1918. januári bezárásához, a vezető galileisták több hullámban történő letartóztatásához és az 1918. szeptemberi Galilei-perhez.¹⁸ De mindenről majd részletesebben szólok Duczynska Ilona visszaemlékezéseit elemezve. A letartóztatott galileisták helyett 1918 januárjától a Galilei Kör fiatalabb tagjai, Korvin Ottó – Kelen Jolán sógora – és Sallai Imre folytatták az illegális propagandaakciókat.¹⁹

¹² Lásd a Galilei Kör 1916. május 13-i választmányi üléséről és a június 24-i ülésről készült jegyzőkönyveket: *A Galilei Kör 1915 és 1917 közötti gyűlési és választmányi jegyzőkönyvei*, Politikatörténeti Levéltár 684 f 1/1 öe.

¹³ Hervének *Az ő hazájuk* (1905) című antimilitarista alapvetésének ismertetése: RAB Balázs: *Hervé és az antimilitarista propaganda*, Huszadik Század 1906/I., 234–247. Az antimilitarista tételeit az 1911-es *Az új hadsereg* című művében kifejtő Jaurès-ről a galileista Rónai Boriskát feleségül vevő Kunfi tanulmánya: KUNFI Zsigmond: *Jean Jaurès az emberiség és szocializmus nagy halottja*, Népszava-könyvkereskedés, Budapest, 1915.

¹⁴ Lásd például FAZEKAS Sándor: *A háború*, Szabadgondolat 1911/6., 202–205.

¹⁵ RUBIN László: *Ady és a Galilei-kör* = *Ady-Múzeum*, II., szerk. Dóczy Jenő – Földessy Gyula, Athenaeum, Budapest, 1924, 162.

¹⁶ Interjú Duczynska Ilonával = *A század nagy tanúi*, szerk. Borus Rózsa, RTV–Minerva, Budapest, 1978, 62.

¹⁷ DALOS György: *A cselekvés szerelmese. Duczynska Ilona élete*, Kossuth, Budapest, 1984, 43–44; TÖMÖRY: *Új vízeken járok*, 102–115.

¹⁸ A Galilei-per jegyzőkönyvét lásd HALMI József: *Galilei-per*, Esztendő 1919. január. A per regényes feldolgozása KELEN Jolán: *Galilei-per a XX. században*, Kossuth, Budapest, 1957.

¹⁹ Korvin Ottóról idealizáló életrajz KELEN Jolán: *Törtetlen úton. Korvin Ottó élete*, Ifjúsági, Budapest, 1955. Sal-lairól a rákosista történetírás történetiszemléletét és retorikáját maximálisan reprezentáló életrajz BALLA Aladárné: *Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhálála*, Szikra, Budapest, 1955.

Az elítélt galileisták nem sokáig voltak börtönben: 1918. október 30-án a forradalmi tömeg kiszabadította őket a fogházból. Ekkor már a Galilei Kör helyiségét is újra megnyitották, a lepecsételt ajtókat a Nemzeti Tanács megalakulásának hírére, 1918. október 24-én tépték föl a galileisták. Az újrainduló egyesület diákjóléti követeléseket tett közzé, földreformtervezetet fogalmazott meg, ám a kör eközben sajátos eszmei küzdelem színtere lett. A Kun Béla-párt (a Kommunisták Magyarországi Pártja) 1918. november 24-i alakulásakor számos galileistát ott találunk, ám a frontról hazatérő „régi galileisták” felléptek a szabadgondolkodó egyesület bolsevizálódása ellen.²⁰

1918–1919 fordulóján a bolsevik expanziót képviselő „új galileisták” és a kör autonómiáját védő „régiek” küzdelméből végül az előbbiek kerültek ki győztesen. A Galilei Kör 1919. március 21-től szervezetileg megszűnt, mondhatjuk, hogy feloldódott a kommünben. A marxizáló történetírás szerint mindez azért következett be, mert a tanácsköztársaság politikája menten megvalósította a Galilei Kör akkor már egy évtizede propagált programját. Ha kevésbé ideologikus választ keresünk, akkor a kör feloldódásának okaként egyszerű „humán erőforrás”-szempontokat jelölhetünk meg: a kommün vezetése által szándékolt radikális elitcsere egyszerűen igényelte a galileisták szerepválalását, akik otthagynván klubhelyiségüket hamar népbiztosságokon és újságok vezető pozícióiban találták magukat. Hogy aztán legtöbbjük 1919 augusztusa után emigráljon. Az elkövetkezőkben négy emigráns galileista, Litván József, Kolnai Aurél, Kelen Jolán és Duczynska Ilona beszámolóját elemzem az I. világháború alatti évekről, felmutatva a „defaitizmus” variációit.

Litván József: Ítéletidő²¹

Litván György édesapja, a pszichiáternek készülő Litván József (1900–1988)²² posztumusz megjelent emlékezéseiben egyenesen az „antimilitarizmust” említi a kör jellegadó tevékenységeként.²³ Igaz, Litván horizontját a Galilei Kör egészére nézve erősen beszűkíti, hogy fiatal kora miatt csak 1914 után kapcsolódott be a kör működésébe, épp akkor, amikor az „antimilitarizmus” lett az addigi szabadgondolkodó diákegyesület működésének legjelentősebb vonulata.

²⁰ Ahogy Polányi Károly írta utóbb: „A rettenetes erővel feltörő bolsevista eszmevilág ellen aktíve küzdöttem.” POLÁNYI Károly: *A Galilei Kör mérlege* = DUCZYNSKA–HORVÁTH: I. m., 89–104. Az eszmei küzdelem leginkább az 1918 őszen újraindított Szabadgondolatban zajlott egymásra felelő írások formájában. A lap bolsevizmus-vitáját összefoglalja LITVÁN György: *Apáink válaszüjtja*, Új Írás 1972/3., 109–117. (Lukács György e vita keretében írta *A bolsevizmus mint erkölcsi problémát*.)

²¹ LITVÁN József: *Ítéletidő*, Tekintet Alapítvány, Budapest, 1990. (A könyvből vett idézetek oldalszámait a főszövegben hivatkozom.)

²² Édesapjához való viszonyáról lásd LITVÁN György: *Apák és fiúk. A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza. A hetvenéves Kende Péter köszöntése*, Világosság 1998/2., 13–17. (Kende Péter a Galilei Kör egyik alapítójának, Kende Zsigmondnak a fia.)

²³ „Ez a kör a hazai békemozgalomért, a központi hatalmak háborús céljai elítéléséért nagyon jelentős tevékenységet fejtett ki.” (LITVÁN: *Ítéletidő*, 20.)

A galileisták tulajdonképpen utolsó, legfiatalabb nemzedékéhez tartozó, középosztályi²⁴ zsidó családban felnövő Litván József tizennégy éves sem volt a háború kitörésekor, amelyért visszatekintésében a vilmosi Németország „brutális militarizmusát” tette felelőssé: „Hevesebb indulat az első világháború kitörésekor fogott el először. Szoros barátságban anyám bátyjának fiával, Kolnai Auréllal a közép-európai hatalmak agresszív céljai ellen foglaltunk állást, és így az antant – eredetileg defenzív – háborús elképzeléseivel értettünk egyet. Németország vilmosi, brutális militarizmusát, ünnepélyesen vállalt szerződések lábbal taposását (így Belgium szerződéssel vállalt semlegességének megsértését), az adott szó cinikus megszegését gyűlöltük. Szerbiának olyan ultimátumot küldött a Monarchia, hogy azt szuverenitásuk megtagadása nélkül nem fogadhatta el. Ezt világosan láttuk” (19).

Litván a koraérett unokatestvérével, Kolnaival²⁵ minden délután sétálás és sakkozás közben a világ fordulatait és problémáit tárgyaló beszélgetéseknek tudja be, hogy „már a háború első hónapjaiban, amikor még háborús lázban égett az ország, mi fokozódó ellenszenvvel néztük mindazt, ami történt”. Ez az ellenszenv volt, amely Litvánt „a szabadelvű és háborúellenes tömörülésbe”, a Galilei Körbe sorolta (26). Az utólagos tudás birtokában, azt visszavetítve egy tizenhárom-tizennégy éves fiú alakjába, állítja Litván, Kolnaival előre látni vélték, hogy a háborút a Monarchia el fogja veszíteni, ezért annak „szándékos kirobbantása” „öngyilkosság”. Szerbia lerohanását „kalandorpolitikaként” jelöli meg Litván.

Ez a megjelölés azért bír különös jelentőséggel, mert a „kalandorpolitika” a Károlyi-kormány bírálatára rögzült jelölő volt az 1918–1919-es forradalmak jobboldali emlékeztetésében, szembeállítva a „kalandor” Károlyit a „megfontolt” Tiszával.²⁶ Egészen biztos vagyok benne, hogy mintaszerzőként – aki egy marxi kifordítással *nem tudja, de teszi*²⁷ – az elbeszélésével a magyar történelem „októbrista” nagyelbeszélésébe²⁸ illeszkedő Litván a Károlyi elleni kanonizált vádat fordítja vissza Tisza és politikája ellen, mivel már 1914 nyarán „nyilvánvaló volt”, hogy „a Szerbia megbüntetését célzó hadművelet” nem maradhatott izolált háború (19).²⁹ Ennek eredményeképpen a Monarchia a világháború „megfontolt, szándékos kirobbantásával elsősorban saját rendszerét pusztította el” (20). A háború szándékos kirobbantásáért és a helytelen stratégiáért (például a korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetésével az Egyesül Államok beavatkozásának „kiprovokálásáért”) 1918 őszén „a nép kérlelhetetlenül benyújtotta a számlát”, előbb Németor-

²⁴ A középosztályiság fogalmához és kritériumához lásd GYÁNI Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*, Századvég 1997/7., 30–45.

²⁵ „Kolnait, aki utóbb a londoni egyetem tanára lett, akkor is, később is zseninek tartottam, akit képességei teljes kifejlődésében csak különcködései, egzotikumra való hajlamossága akadályozták. Öt-hat nyelven írt filozófiai, elsősorban etikai témájú dolgozatokat, könyveket. Nyilván az ő befolyása alatt fejlődtem gyorsabban, mint legtöbb kortársam, néhány héten át tanítványom.” (LITVÁN: *Ítéletidő*, 19.)

²⁶ ROMSICS: *Mítosz és emlékezet*, 82–89.

²⁷ A mintaszerző definícióját lásd Umberto ECO: *Hat séta a fikció erdejében*, Európa, Budapest, 1995, 25–26.

²⁸ A magyar történelem jellemzői elbeszélési módjait tipologizálja PÖK Attila: *A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben = Uő.: A haladás hite. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*, Akadémiai, Budapest, 2010, 109–113.

²⁹ Az októbrista „kettős küzdelem” szellemében a „kalandorpolitika” jelölést Kun Béla külpolitikájára is alkalmazza: LITVÁN: *Ítéletidő*, 19.

szágban, majd a Monarchiában (20) – apellál ahistorikusan Litván „a történelem ítéletének” toposzára. És állítja: a német–osztrák–magyar háborús célokat és módszereket helytelenítő „indulat” benne és unokatestvérében a háború alatt csak fokozódott, „és a dolog természeténél fogva beletorkolt az 1918-as Károlyi forradalom aktív helyeslésébe” (20).³⁰ Ez az aktív helyeslés azt takarta, hogy 1918 őszétől Litván József Sinkó Ervinnel és más fiatalokkal egyetemben agitátorként oktatott magánál nem sokkal fiatalabb középiskolásokat, leginkább irodalmi példákból vezetett le világnézeti problémákat. Ilyen Gyula emlékszik arra a *Beatrice apródjaiban* (1979), hogy Litván csak a *Karamazov testvérek* „nagy inkvizítorról” szóló történetének elemzésével két héten át foglalkozott.³¹

Kolnai Aurél: Politikai emlékiratok³²

Lássuk, mit állít ugyanerről emlékiratában Kolnai Aurél. A szintén zsidó középosztályi családból származó, az emigrációban katolizáló, az utópista ideológiákat kritizáló konzervatív filozófusként nevet szerző Kolnai Aurél (1900–1973) emlékiratában Litván József csak utalásszinten jelenik meg, mint kamaszkorának egyedüli beszélgetőpartnere és szellemi társa a világháború első éveiben. Ám a „különc szellemi arisztokrata” pózába előszeretettel merevedő Kolnai elbeszélése nem túl mély kapcsolatot tételez a név szerint meg sem említett ifjú rokonnal: „Az első két vagy három esztendő során egyedül voltam, kivéve egy korombeli unokatestvéremet, akit – legalábbis a látszat szerint – gyorsan sikerült saját nézeteimre térítenem” (31).

Ez a saját nézet meglehetősen radikális volt, noha mélyen konzervatív szellemi alapon nyugodott. Míg Litván emlékiratában csak az áll, hogy elítélték a központi hatalmak háborús céljait, Kolnai tizenhárom éves korára visszatekintve azt állítja, hogy a „Nyugat” és a „német imperializmus” összezsapásában, „ahol sajnálatos és bűnös módon az utóbbihoz csatlakoztunk, teljes szívvel az előbbi fél oldalában álltam” (23). A szenvedélyes antantszimpatia okaiként az egykori és az utólagos horizontot többnyire teljesen összeolvasztó Kolnai emlékiratában két motívum jelenik meg. Az egyik az előzményekből következő historikus, a másik egy, a következmények visszavetítéseként megjelenő, ahistorikus indoklás. Az első a kamaszkori olvasmányok szerepét emeli ki az introvertált fiú antantszimpatizáns világnézetének kialakulásában: „Tíz- és tizenhárom éves korom között egy olyan szellemi univerzumban éltem, amelyet túlnyomórészt Jules Verne regényei népesítettek be” (36). Emellett H. G. Wells regényei és Conan Doyle detektívtörténetei gyakoroltak tartós hatást az ifjú Kolnai elméjére a világháború előtti években.

³⁰ Itt érdemes elvitatni a szükségszerűséget, hiszen Károlyi Mihály a Károlyi-párt 1916. augusztusi alapításáig nem képviselt következetesen háborúellenes politikát a magyar képviselőházban.

³¹ Az agitátorok világáról lásd SINKÓ ERVIN: *Optimisták. Történelmi regény 1918–1919-ből* [1953], újabb magyarországi kiadása: Noran Libro, Budapest, 2010. A Sinkó-regényen, valamint más visszaemlékezéseken alapul az egészen kiváló 1969-es – betiltott – magyar film, a Magyar Dezső rendezte *Agitátorok*, amelynek kulcsjelenetét képezi a „nagy inkvizítor” legendájának agitatori oktatása.

³² KOLNAI AURÉL: *Politikai emlékiratok*, Európa, Budapest, 2005. (A könyvből vett idézetek oldalszámait a főszövegben hivatkozom.)

Közös ezekben a regényekben, hogy kaland- és detektívtörténetekbe az angol és francia emberek valóságos felsőbbrendűsége és civilizatorikus missziós szerepe van kódolva.

Verne regényeiben – és e szempontból az 1879-es *Az acélváros titkát* tekinthetjük paradigmaticusnak – a francia nép hivatott a világ civilizálására, e küldetés megvalósítása során az angol nép nemes és egyenrangú ellenfél. Szemben a németekkel, akik „vidéki nagylegények, szerencsésen sikeres parvenük, nyilvánvalóan állatiasak, akiknek a fel-emelkedése fölháborító anomália” (37). A felemelkedő Németország okozta fenyegetéssel magyarázható, hogy a 19. század utolsó harmadától virágzó tudományos-fantasztikus irodalmon belül az „inváziós irodalom” volt a legnépszerűbb irányzat 1870 és 1914 között.³³ Az inváziós irodalom csúcsa a Kolnai által szintén igen kedvelt Wells *Világok harca* című regénye 1897-ből, amelyben a marslakók – ez hangsúlyos – nem az emberiségre, hanem kifejezetten a Brit Birodalomra támadnak, és a britek is győzik le a támadó idegeneket, hiszen más nép nem is lenne alkalmas rá. De a Kolnaival Angliát megismertető és szimpatikussá tevő Conan Doyle³⁴ is megírta a maga inváziós történetét, ez a magyarul 1915-ben megjelent *Nagy-Britannia veszedelem*, amelyben tengeralattjárók veszik blokád alá Angliát, és a magyar forgalmazáskor a Vasárnapi Újság már akként is reklámozta, hogy ebben a regényében Doyle megjósolta a németek Anglia elleni tengeralattjáró-háborúját.³⁵

Fontos itt kitérni a tengeralattjáróra mint a német „militarizmus”, a technikával párosuló gonoszság szimbólumára. A tengeralattjárók bevetése ugyanis ellentmondott mindannak a felvilágosodás óta uralkodó fejlődéstörténetnek, mely szerint az emberi nem útja a folytonos erkölcsi és technikai tökéletesedés útja. A tengeralattjáró egyszerre volt tökéletesen összerakott szerkezet, az ész és a technika diadala – noha az I. világháborús merülések idején még igencsak recsegték-ropogtak az összetartó szegecsek –, ugyanakkor azzal, hogy a tengeralattjáró „genetikailag”, mármint gyárilag alattomosan támadt, az elsüllyesztett hajók utasait pedig szükségszerűen ítélte halálra, mivel utastér híján senkit nem tudott fölvenni, szinte kínálta magát, hogy megtegyék a gonoszság szimbólumának. Perfekcionizmussal párosuló gonoszság: van ennél rosszabb szcenárió? És ezt találta meg az antant propaganda a német tengeralattjárókban.³⁶ És Kolnai Aurél is: a németet mint „»technikailag« felsőbbrendű, de erkölcsi anarchizmusban vétkező, önimádattal és a hatalom mint abszolútum kultuszával eltelt” nemzetként írja le (39). Vagyis a másik ok, amely a fiatal Kolnait az antant oldalára állította, a Németországgal szembeni ellenérzése. A status quót felborítani kívánó, agresszív, militarista Németországgal szemben mintha az angolok és franciák „bízattak volna meg az »embe-

³³ A dualizmus kori magyar tudományos-fantasztikus irodalomból doktoráló Veres Miklós szíves közlése.

³⁴ „Sir Arthur Conan Sherlock Holmes-történetei – amelyek összehasonlíthatatlanul magasabb művészi értéket képviseltek Verne kartontörténeteinek – bizonyos értelemben megismertették velem Londont és Angliát, és ezt az idegen világot meggyőzően és egyedülállóan otthonosként tüntették föl.” (KOLNAI: I. m., 37.)

³⁵ Vasárnapi Újság 1915. február 28., 132.

³⁶ A hadviselő felek propagandáját elemzi az I. világháború francia új kultúrtörténeti megközelítéseit összefoglaló egészen kiváló mű: Stéphane AUDOIN-ROUZEAU – Annette BECKER: 1914–1918. *Az újraírt háború*, L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006.

riség» vezetésével” – emlékezik vissza Kolnai (39). Ám Németország bosszúterré tétele memoárjában nyilvánvalóan az 1930-as évek tapasztalatának tudható be: a radikális és újpogány náci Németországnál ellenszenvesebb el sem lehet képzelni a visszaemlékező konzervatív és katolikus filozófus perspektívájából, aki tulajdonképpen az 1910-es évek Németországát is a náci Németország előzményeként szemléli.

Ez azonban már túlzó visszavetítés. Egészen biztos, hogy az I. világháború kitörésekor a tizenhárom éves Kolnai Aurél még nem az „új barbarizmus” – a harmincas–negyvenes évek katolikus–konzervatív szerzőinél oly népszerű – koncepciójával értelmezte Németország működését, legfőbb rosszként téve meg azt.³⁷ De abban nincs okunk kételkedni, hogy köszönhetően az angol és francia tudományos–fantasztikus regények indoktrináló hatásának, a fiatal Kolnai 1914 nyaratól valóban az antantnak szorított.

Az antantszimpatia meglehetősen radikális gondolatnak számított a világháború első éveiben. Azonban „tipikus introvertált, kevés társas kapcsolattal rendelkező kamaszként” szélsőséges nézeteit Kolnai úgymond gyengén képviselte³⁸ – leszámítva a Litván Józseffel folytatott beszélgetéseket –, vagyis nem állt ki cselekvéssel szimpátiája mellett. És mivel vallásos sem volt, Kolnai ironikusan konstataulta utólag: az antantnak úgy kellett megnyernie a háborút, hogy még imáival sem segíthette őket. Az elköteleződés leglátványosabb gesztusa az volt, hogy felhagyott az addig latin melléklete miatt „mohón falt” katolikus ifjúsági lap, a Zászlónk olvasásával, lemondta az előfizetést, miután benne a szerbeket „populus immundus barbarorum”-nak, ocsmány, barbár népnek minősítették (55).

Kolnai Aurél 1916 végén azonban csatlakozott a Galilei Körhöz. Csakhamar a választmányi bizottságnak is tagja lett, de kapcsolata a „doktrinér” vezetőséggel nem volt problémamentes.³⁹ Kolnai hangsúlyozza, hogy mikor belépett a Galilei Körbe, „korábbi óriásai” – Polányi Károlyt emeli ki – már nem tevékenykedtek ott. Duczynska Ilona volt az egyetlen kiemelkedő személyiség, akit fel tudott idézni időskori emlékirataiban.⁴⁰

³⁷ „Kétségtelen, hogy Németország sokkal civilizáltabb ország volt, mint Oroszország, vagy ha úgy tetszik, kevésbé barbár; de ha a barbarizmus új porosz–német hitvallásával és hangulatával vetjük össze, akkor a konzervatív és kormányzó elit a maga sokkal őszintébb kereszténységével, valamint a progresszív és ellenzéki orosz elit a maga sokkal őszintébb demokratikus vonzalmával a civilizáció bástyáját képviselte.” (KOLNAI: I. m., 23.)

³⁸ Vö. A. J. P. Taylor sztorijával: „A háború előtt behívtak egy beszélgetésre, mielőtt egy állást betöltöttem volna. A kollégám elnöke szigorúan így szólt: »Hallom, Önnek igen erős politikai nézetei vannak.« Én ezt választottam: »Nem, Elnök Úr, gyengén képviselem őket, de nézeteim szélsőségesek.« (H. Haraszi Éva [Eva Taylor] interjúja a szerzővel = A. J. P. TAYLOR: *A Habsburg Monarchia, 1809–1918. Az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története*, Scolar, Budapest, 1998, 396.)

³⁹ Kolnai elbeszélésében a galileisták „képviseleték a totalitárius gondolkodás első és még nem teljes értékű példáját. Hogy totalitárius tanítást hirdettek, azt nem lehet állítani; a szigorú fegyelem is hiányzott, nem is beszélve az erőszak terrorista eszközeiről. A radikális baloldaliság határain belül a vita szabad volt, noha minden olyan megjegyzés, amelyben mérséklet vagy megalkuvás jelentkezett, a többség és a vezetőség részéről szarkasztikus visszautasításban részesült. Amikor egyszer fölvettem, hogy nem tudjuk megmondani, létezik-e Isten vagy sem, a legtöbb arcon azonnal megvető mosoly jelent meg, s az elnök sietve fölvilágosított, hogy Isten létezésének lehetőségét egyszerűen félretehetjük addig, amíg a »klérus«, amely szerint létezik, ezt az állítást nem »bizonyítja be«.” (KOLNAI: I. m., 106–107.)

⁴⁰ „Duczynska Ilona – a legelszántabb és legfáradhatatlanabb fanatikus forradalmár, akivel valaha is találkoztam: intelligens és művelt asszony, magyar és lengyel nemesi származék, magas erkölcsi normák jellemezték” (Uo., 107). Kolnai csak az emigráns évtizedekben ismerkedett meg igazán közelről vele,

A katolikus-konzervatív filozófus kemény kritikával illeti egykori diákegyesületét: a Galilei Kört „a forradalom a keményen indoktrinált agitátorainak bölcsőjének” nevezi, a galileistákat pedig a baloldali radikális mozgalom vallásosan ateista „jezsuitáiként”.⁴¹ „Egyszóval a galileisták a baloldaliság hírnökeiként és vulgarizátoraként működtek”. Az Anker közti tevékenységüket életformaként élték meg, és ebben Kolnai a galileistákat a „nihilista és bolsevik professzionális forradalmárokhoz hasonlítja” (107).⁴²

A Galilei Körben ért szellemi inspirációk hatására Kolnai 1917-ben már jó adag „felforgató és háborúellenes propagandát” fejtett ki a Fasori Evangéliumi Gimnázium önképzőköreben egyik „bűntársával”, Berei Andorral – Andics Erzsébet leendő férjével, az Országos Tervhivatal későbbi elnökével –, akit „különösen kedvelt” (54). 1917 nyarán Kolnai is a „sem annektálás, sem jóvátétel” propagandáját terjesztette, amely programnak majd pregnáns lenyomata a Galilei Kör 1917 decemberében kiadott „Állandó békét akarunk!” levelezőlapja lett. Ugyanakkor saját bevallása szerint továbbra is az antant katonai győzelmét akarta.

A filozófus a legszebb Galilei Kör-beli emlékének az 1917. decemberi időközi országgyűlési választást tartotta Budapest I. kerületében, mely előtt heteken át kampányoltak a galileisták a radikális jelölt Supka Gézának. A kora téli hetekben „szórólapokat kellett osztogatnunk, plakátotokat elhelyeznünk éttermekben és kávéházakban, s röplapokat behajigálnunk a villamoskocsikba” (109). A legtöbb helyen menten elhasználták a papírhány miatt értékes propagandaanyagokat (110).⁴³ Supkát nem választották meg, egy hónapra rá pedig bezárták a Galilei Kört. Amikor a Duczynska–Sugár-csoport lebukását követően több hullámban letartóztatták a galileista vezetőséget, Kolnai Aurél is a rendőrségen találta magát: „A kapitányságon először is tanúja lehettem annak, hogyan tépik meg hivatalosan a fülét egy fiatal tolvajnak, akinek nem akaródzott vallomást tenni, aztán a főfelügyelő türelmesen és udvariasan kikérdezett. Egy kicsit vitatkoztunk, én tartottam magam ahhoz a »galileista« szabályhoz, hogy igyekezzünk mindig a kihallgató eszére apellálni, hogy így az »Ügy« felé hajlítsuk; ő pedig arról próbált meggyőzni, hogy a Galilei Kör nem a legalkalmasabb kiindulópontja egy »befolyásos ember karrierjének«. Aztán megmutatott nekem néhány könyvmatos szöveget, zendülésre buzdító és antimilitarista tartalommal, amelyeket katonai táborokban találtak; majd megkérdezte, hogy láttam-e valaha is ezeket, vagy tudtam-e a létezésükről. Nem tettett megfélemléssel válaszoltam, hogy nem” (103).

Kolnai elbeszélésében az „áruló szövegeket” „lázado örültek egy kis bandája írta és terjesztette”, akik a Galilei Körrel is kapcsolatban álltak, de a vezetőség többsége nem

amikor Duczynska már Polányi Károly felesége volt: „Büszkén és sajnálattal mondhatom, hogy évekig jó barátom volt” (Uo., 105).

⁴¹ A magukat szabadgondolkodónak tekintő fiatalok „jezsuitaként” ábrázolásához a Galilei Kör konzervatív-liberális recepciójában: CSUNDERLIK Péter: *Fekete sereg, mótely, piócák. A Galilei Kör „antiklerikális” retorikája és tevékenysége*, Kommentár 2013/6., 41–60.

⁴² Az orosz baloldali radikális mozgalmakhoz csatlakozó „nihilisták” és „bolsevikok” lelkivilágának máig legértőbb elemzése Nyikolaj BERGYAJEV: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*, Századvég, Budapest, 1989.

⁴³ „Néha megkérdezték – nem ok nélkül –, hogy ha egyszer ennyi papírt használunk föl, hogyan beszélhünk háborús papírhányról.” (KOLNAI: *I. m.*, 110.)

tudott az illegális akcióról – így Kolnai sem. A Galilei-per interpretálása hamisíthatatlanul kolnais: „Néhány hónappal később egy katonai bíróság a bűnözőket többévnnyi börtönre ítélte, enyhítő körülményként figyelembe véve, hogy tettük során nem működtek együtt ellenséges hatalmak ügynökeivel – az én véleményem szerint éppen ez lett volna az egyetlen mentő körülmény” (105).

Kolnai nem volt marxista, a bolsevizmus gondolatától pedig kifejezetten irtózott – ez okozta eltávolodását és rugalmas elszakadását 1917–1918 folyamán a radikalizálódó Galilei Körtől.⁴⁴ Az őszirózsás forradalom után Kolnai még kétszer-háromszor megjelent az újra megnyitott Anker közti klubhelyiségben 1918 késő őszén, „támadta a bolsevizmust” és „dicsérte a demokráciát”, mire „rövid úton, bár szelíden” kinevették galileista társai. „S ez volt a Galilei Körrel való szövetségem vége” (107).

Kelen Jolán: Eliramlik az élet...⁴⁵

Kelen Jolán, leánykori nevén Fried Jolán (1891–1979), a zsidó középosztályi családból származó tanítónő az 1914 és 1918 közti időszak egyik legaktívabb galileistája volt, állandó tagja a kör választmányának. 1916 elejétől főtítkára, 1917 őszétől férjével, Kelen József mérnökkel – Korvin Ottó bátyjával –, a későbbi népbiztossal együtt maga is tagja volt a Ducznyska Ilona körül szerveződő illegális „antimilitarista” csoportnak. Több mint háromévtizedes emigrációjából az 1950-es években hazatérve a Párttörténeti Intézet munkatársaként fogott hozzá emlékiratai megírásához. A jelentős munkásmozgalmi múltján és a párttörténeti iskolázottságnak köszönhető, hogy Kelen kifejezetten „imperialista háborúként” azonosítja a világháborút, maradéktalanul illeszkedve a marxizáló nyelvjátékba. És az is, hogy kiemelten foglalkozik a II. Internacionálé – mint a lenini Kommunista Internacionáléval rivális szervezet – csődjével és az „opportunisták” szociáldemokrata pártok „árulásával” – a rákosista történetírás kedvelt toposzával.

Kelen – akkor még Fried – Jolánt Németországban érte a világháború kitörése. Éppen berlini ösztöndíjas leendő férjét látogatta meg egy az édesanyja zálogba adott aranyláncból finanszírozott körutazás keretében, 1914 „ragyogó” júliusának végén, amikor „a hangulat izgatott volt”. Okkal gondolhatjuk, hogy a zálogba adott aranylánc kiemelése nem véletlenül hangsúlyos: az idősebb generáció és a polgári társadalom értékeivel való szakítást jelképezi a munkásmozgalmi történetírónő visszaemlékezésében. Kelen egy Swinemündébe – a mai Świnoujściebe (Lengyelország) – tett útján tanúja volt a császár megérkezésének a nevezetes yachtkirándulásáról,⁴⁶ miközben a katonazenekar szüntelenül „különböző marsokat nyüzött”. A „nyüzás” ige használatával Kelen egyszerre ér-

⁴⁴ Vö.: „A marxi extremizmus lassan hódított, és 1917 nyara után, az orosz bolsevizmus iránti rokonszenv erősödésével szemben leszögeztem, hogy a magam részéről »polgári« radikálisnak számítom magam, nem pedig szocialistának bármilyen értelemben.” (Uo., 107.) Később kijelenti, hogy „ateista univerzumában” Jászi foglalta el „a személyes istenség” helyi értékét (Uo., 112).

⁴⁵ KELEN Jolán: *Eliramlik az élet...*, Kossuth, Budapest, 1976. (A könyvből vett idézetek oldalszámait a főszövegben hivatkozom.)

⁴⁶ Erről lásd A. J. P. TAYLOR: *Az első világháború képes krónikája*, Akadémiai, Budapest, 1988, 14.

zékelteti a német militarizmus brutalitását és a vilmosi Németországnak tulajdonított kulturális érzéketlenséget, amely alkalmatlanná teszi a német katonazenekart a szépen zenélésre. A tengerparton töltött éjszaka már kötelezően el kellett sötétíteni szállásuk fekete redőnyökkel, „mivel a hatóság teljes elsötétítést rendelt” – érzékelteti Kelen a fenyegető hangulatot (64), mintha csak illusztrálni akarná Edward Grey brit külügyminiszter állítólagos, az I. világháború emlékezetében utólag nevezetessé váló mondását.⁴⁷ Azonban a visszaemlékezés tanúsága szerint a galileista tanítónő és a munkásmozgalmi kapcsolatokkal rendelkező, a berlini munkásegyletemen is előadó leendő férje még ebben a „fenyegető hangulatban” is biztosra vették, hogy a nemzetközi munkásszolidaritásnak köszönhetően a háború nem törhet ki: „A háborúról azt gondoltuk, hogy az úgyszem tör ki, mert a német szervezett munkás nem fog lőni a francia szervezett munkásra. És idéztük a bázeli szent esküt, hogy a munkásság egy világháborúra majd világsztrájkjal felel. Körülbelül úgy képzeltük a dolgot, hogy felsorakoznak egymással szemben az ellenséges csoportok, azután jót nevetve hazamennek. Még tán kezét is fognak. Csak nem lőnek éles tölténnyel egymásra!” (65).⁴⁸

Az elbeszélés szerint a hit akkor rendült meg a szerelmespárban, amikor július végén a német szociáldemokrata párt, az SPD háborúellenes tüntetésre hívta össze a munkástömegeket a Lustgartenbe, és nemhogy csak töredéke jelent meg a milliós tömegpárt szavazóinak, de el is hangzott a kijelentés, hogy a szociáldemokraták mindenképp előtt németek. „Ez a mondat sehogy sem tetszett nekünk. Hazamenet Józsi sírva fakadt. Most értette meg, hogy komoly háború fenyeget. Életemben először láttam sírni őt. Az emberiséget siratta...” (66). Ezek után már nem lehetett meglepetés, hogy 1914 augusztusában az SPD megszavazta a Reichstagban a háborús hiteleket, a szélsőbaloldali cselekményesítésben ezzel elárulva a nemzetközi munkásmozgalmat.⁴⁹ A német háborús mozgósítást a „német precizitás” toposza felől szemléli a szerző.⁵⁰ Németország hábo-

⁴⁷ „Kihunynak a fények szerte Európában.” Idézi Norman DAVIES: *Európa története*, Osiris, Budapest, 2002, 834.

⁴⁸ A „bázeli eskü” az 1912 novemberében, Bazelben összeülő II. Internacionálé határozatára utal. Jaurès mindent megtett azért, hogy növelje a II. Internacionálé súlyát, ezért nemzetközi munkásmozgalmi tevékenysége tulajdonképpen csúcának tekinthető, mikor a II. Internacionálé hosszas vita után elfogadta Bebel tömegsztrájk-koncepcióját, és bázeli rendkívüli kongresszuson határozatban rögzítették: a háború kitörésére a nemzetközi munkásosztály világsztrájkjal felel. Tulajdonképpen kegyelem volt a sorstól, hogy a lelőtt Jaurès-nek nem kellett megtapasztalnia a II. Internacionálé csődjét, azt, hogy a várt munkabeszüntetésre felszólítás helyett a parlamentben ülő szociáldemokrata képviselők megszavazták a hadihiteleket. A II. Internacionáléről vitriolos írás A. J. P. TAYLOR: *A II. Internacionálé = Uő.: Európa tündöklése és bukása*, Scolar, Budapest, 1999, 105–109.

⁴⁹ Az SPD háború mellé állását – a szélsőbaloldali értékskálán a militarizmus melletti elköteleződését – Kelen emlékiratában egy ismerős szociáldemokrata képviselő indokolja meg, miszerint „ha a szociáldemokrata párt nem vesz részt ebben a sorsdöntő háborúban, akkor örökké lehetetlenné van téve Németországban”. A hadihitelt megszavazó képviselő „nemsokára hősi halottá lett”, teszi hozzá Kelen, a befogadóra hagyva az indoktrináló tanulság levonását. (KELEN: *Eliramlik az élet...*, 66.) Ezzel megfelel azon retorikai tanácsnak, mely szerint minden beszéd sokkal hatásosabb, ha a szándékolt jelentést a hallgatóság maga hozza létre, mert így a befogadó sokkal könnyebben a sajátjaként ismeri fel és el az üzenetet, mintha a szónok explicite kimondaná. Lásd ADAMIK Tamás – A. JÁSZÓ Anna – ACZÉL Petra: *Retorika*, Osiris, Budapest, 2005.

⁵⁰ „Láttuk a német mozgósítást. Minden ember előre tudta, hogy melyik utcasarkon hány órakeresze veszi fel őt és ládikáját a teherkocsi. Minden úgy ment, mintha csak jól szervezett majálisra készültek volna.”

rús indokait és céljait a parodisztikusan megjelenített német szállásadótól tudjuk meg a visszaemlékezésben, aki a *Drang nach Osten* történelmi misszióját, legfőként Oroszország meghódításának szükségességét prezentálja – mintegy *Lebensraum*-koncepció előképeként (67).⁵¹ A világháború felelősségét Kelen Jolán az 1970-es évekből visszatekintve a „világot felgyújtó” militaristákra és az ehhez asszisztáló áruló szociáldemokratákra s a parodisztikus, könnyen befolyásolható kispolgárookra hárítja.

A német katonákhoz hasonlóan időközben Kelenék is csomagoltak, szinte egészen biztosan abban, hogy Magyarországot „bizonyára nem fogja el a háborús örület, mint ezt a fránya Németországot” (66). Ám „itthon közben minden a feje tetejére állt” (68). Németországi nyaralásából Kelen Jolán már a háborús hátország miliőjébe érkezett haza. Az „augusztusi örületet” inkább komikusan, mint tragikusan ábrázolja. Kiapadhatatlan humorforrást jelent az 1914-es színházi műsorok szemlézése, a háborús propagandadarabok címeinek hosszas sorolása – *Győzelem vagy halál, Vörös ördögök, Hazudoff herceg* stb. – és az ezek botegyszerű cselekményére tett utalások.⁵² A tragikum az első sebesültvonatok megérkezését, az első sebesültek hazaérkezését követően jelenik meg. Ettől kezdve a bevonuló katonák arcáról letörlődött a „vigasságos kép”, és a helyébe „véstjósuló komolyság” ült (70). Kelen Józsefnek azonban nem kellett bevonulnia. A fiatal mérnök süketséget tettettett, így játszotta ki a történeteket előszeretettel kiszínező felesége elbeszélésében a sorozó, „militarista” hatalmat, megmutatván a galileista „antimilitarista” fineszt (70).⁵³ Kelen Jolán mindenekelőtt a szociáldemokrata Népszavát állítja pellengérre emlékiratában, amely a német szociáldemokratákhoz hasonlóan felmondva a nemzetközi munkásszolidaritást, a békét felrúgó „kozák csizmáról” és az orosz cárizmus, „a világ legreakciósabb uralma ellen” közösen „szent háborúba vonuló” központi hatalmakról érkezett (71).⁵⁴

(KELEN: *Eliramlik az élet...*, 66.) Kelen a majális-analógiába kódolja bele, hogy a háború következményeivel senki nem számolt.

⁵¹ A *Lebensraum* kifejezés először Friedrich Ratzel 1897-es munkájában jelent meg, később felbukkant Karl Haushofer geopolitikai írásaiban, de széles körben ismertté Hitler tette a *Mein Kampf*-al.

⁵² Ezekről lásd SZABÓ Dániel: *Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében* = *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*, szerk. Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor, Debrecen, Csokonai, Debrecen, 1999, 185–198.

⁵³ A szimulálásokhoz és a „galileista finesz” toposzához lásd még a galileista ápolónő, Ripper Borbála esetét, aki a köpet- és egyéb mintákkal machinálva sorra minősített tébécésnek és ezáltal a hadiszolgálatra alkalmatlannak baloldali katonajelölteket: KELEN Jolán: *Galilei-per a XX. században*, 55–56.

⁵⁴ Pedig a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a németországgal szemben bírt azzal az előnnyel, hogy nem lévén parlamenti párt, nem kellett igent mondania a háborús hitelekre. Ez jelentős „erkölcsi tőkét” biztosított volna az MSZDP-nek munkásmozgalmi perspektívából, amellyel azonban nem élt. Az 1914-es háború mellé állás, a Népszavában megjelent cikkek utóbb jelentős ballasztot jelentettek a szociáldemokrata pártnak, ezért a vezetők igyekeztek negligálni vagy – mint Weltner Jakab 1918 nyarán – egyenesen tagadni a kezdeti háborús szerepvállalást, a letérést az osztályharc útjáról. Erről lásd a kor szociáldemokrata vezetőinek emlékiratait: BUCHINGER Manó: *Tanuwallomás. Az októberi forradalom tragédiája*, Népszava-könyvkereskedés, Budapest, 1936; GARAMI Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulmányok*, Pegazus, Leipzig–Wien, 1922; WELTNER Jakab: *Forradalom, bolsevizmus, emigráció*, szerzői kiadás, Budapest, 1929. Ezen emlékiratokra jellemző, hogy a szerzők munkásmozgalmi nézőpontjának „vakfoltjába” esik a Galilei Kör, ezért csak a kivételesen nagy visszhangot kiváltó „galileista” eseményeknél – a Galilei Kör bezárása, a lánchídi csata – említik a szabadgondolkodó diákokat.

Az „áruló” szociáldemokrata lap „antimilitarista” feladatát a polgári irodalom legfőbb reprezentánsa, a Nyugat vette át: „amit a tilalmak előtt meghajló *Népszava* elhallgat vagy meghamisít, azt megírja a *Nyugat*” (73). Ady, Babits és Juhász Gyula háborúellenes költészetét emeli ki. Arról azonban nem tesz említést Kelen, hogy az általa önként hadba vonulása miatt kritizált Balázs Béla is a Nyugat körébe tartozott, kifejezetten szoros kapcsolatban állva Ady Endrével (71).⁵⁵ A galileisták idolja, Ady ugyanis Kelen Jolán-nál is az abszolút hős, a vátesz költő, aki az első perctől kezdve ellenezte a háborút. Ilyen tekintetben Kelen elbeszélésében egyedül csak a Galilei Kör Adyhoz fogható: „a Galilei-kör egy percre sem vállalta a háborút magyarázó vagy éppen dicsőítő egyesület dicstelen szerepét” (73).

Kelen Jolán a galileista identitást is a nagy háborúhoz képest határozza meg: „Az imperialista háborúval való feltétlen szembenállás volt szemünkben a vízvázasztó” – írja „az uralkodó osztály” és „az opportunist szociáldemokraták” opponálásának szövegkörnyezetében (78). Ám egy, a Galilei Kör 1914–1915-ös munkájára vonatkozó elejtett megjegyzés nem feltétlenül a „feltétlen szembenállásról” árulkodik: a Galilei Kör „lehetőleg távol tartotta magát a háborús témáktól, de teljesen elkerülnie mégsem lehetett. Első nagy előadásainak címei: Elkerülhető-e a háború? A nemzetiségi kérdés és a háború stb. Azt hirdette, a háborúban a mindenkori vesztes maga a nép” (73–74). Az 1915–1916-os évek frontvesztései, valamint a növekvő ellátási nehézségek hatására⁵⁶ azonban felerősödtek a háborúellenes hangok: ekkortól kezdve már a *Népszava* is antimilitarista versek sorát közölte, Kelen hosszan idéz Várnai Zseni, Lányi Sarolta, Vanczák János, Buday Dezső vagy éppen a galileista Komját Aladár költeményeiből (74–78).⁵⁷

⁵⁵ A világháború kitörésekor Balázs a Nyugatban jelentkezett nevezetes írásával (BALÁZS Béla: *Párizs-e vagy Weimar?*, Nyugat 1914/16–17.). Ebben mintegy szövetségi alapon elköteleződő értelmiségiként Balázs letette voksát a német kultúra mellett a franciával szemben. Ám a kultúrharc helyett csakhamar a való fronton, Szerbiában találta magát. Balázs Béla önkéntes frontszolgálatra jelentkezett – besorozás ugyanis nem „fenyegette”, jobb szemének erős rövidlátása miatt. 1914 augusztusában vonult be, a 6. gyalogezred 54. zászlóaljában szolgált, először Zimonymál vetették be. Az ősszel megsebesült, majd a hadikórházi ápolás után Szabadkára helyezték irodai munkára, 1915 augusztusában szerelték le. Frontélményeit a *Lélek a háborúban* című meditatív „naplójában” – helyesebben szépirodalmi füzérben – publikálta 1916-ban (BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban. Balázs Béla honvédtizedes naplója*, Kner, Gyoma, 1916). Balázs Béla művéről lásd CSUNDERLIK Péter: *Egy lélek a háborúban. Balázs Béla és az első világháború*, Irodalmi Magazin, 2014/2. (megjelenés alatt).

⁵⁶ „Otthon már rátértünk a hústalan napokra; 1915-ben még háromszor egy héten ettünk húst, később már csak vasárnap, azután az is lassacskán elmaradt. Legtöbbször a húsleves, levestűs járta, mind kevesebb hússal. Azután a köménymagos leves, a lebbencsleves volt műsoron. Igazi művészt volt háziasszonynak lenni. A vacsora híg tejeskávé volt – pótkávéból – zsíroskenyérrel, utóbb már zsír nélkül. Az alma is el-elmaradozott. [...] A kenyérboltok előtt nőttek-növekedtek a sorok. Az élelmesebb háziasszonyok kis, összehajtható székeken bóbiskoltak éjszakánként. Ha 10–12 órai ácsorgás után jelezte a pék, hogy az az áldozottan keserű, kukoricával kevert kenyér is elfogyott, csak azért nem verték meg, mert ő is csak annyit oszthat ki, amennyije van! Amit pedig elfeketézett, azt amúgy sem lehet visszaszerezni.” (KELEN: *Eliramlik az élet...*, 79–80.) Az ellátási nehézségek azonban elsődlegesen a városokban jelentkeztek, vidéken kevésbé. Budapesten pedig még mindig sokkal jobb volt az ellátási helyzet, mint Bécsben vagy Berlinben, lásd BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Napvilág, Budapest, 2008, 94–121.

⁵⁷ „Antimilitarista” szempontból különösen érdekes Komját Aladár bátyjának, Korach Mórnak az esete. A Galilei Kör alapítói közé tartozó későbbi Kossuth-díjas és akadémikus vegyész, miután négyéves mű-

A háború előrehaladásával a Galilei Kör is fokozta antimilitarista propagandáját – állítja Kelen Jolán, ám a kör választmányi üléseinek jegyzőkönyveit olvasva kiderül, hogy ez nem igaz. A galileisták antimilitarista propagandájában például kifejezetten törést okozott az 1916. augusztusi román támadás. 1916 szeptemberében a Galilei Kör vezetősége átmenetileg fel is függesztette „békeakcióját”,⁵⁸ ám Kelen erről nem tesz említést. Érthető okokból, hiszen ugyanezt a gesztust „osztályarúlásként” bírálta a szociáldemokratáknál. Helyette a kör egyetlen antimilitarista akcióját mutatja be részletesen, amikor a körelnök Sisa Miklós indítványára egy azonnali, állandó békét követelő petíciót fogalmaztak, melyet kétszáz neves tudóssal, művésszel és neves közéleti személyiséggel kívántak aláírni. Úgy tervezték, hogy amennyiben a kétszáz közszereplő támogatását adja a békeköveteléshez, azt kinyomtatják a békekövetelők nevével, hiszen „ennyi híres embert csak nem fognak letartóztatni! Ezt a reakció már nem engedheti meg magának” – érvelt Sisai a Galilei Kör vezetőségi ülésén (81). A névsor összeállítását követően a vezetőségi tagok felosztották a galileista lányok között, hogy melyikük kiket keressen fel. Azért a lányokat bízták meg a feladattal, mert „a lányoknak nehezebb ellenállni, és a nyelvük is jobban pereg”.⁵⁹ Kelennek a Pesti Napló szerkesztőségének felkeresése jutott Karinthyval,

egyetemi tanulmányait 1911 júniusában befejezte, szeptemberben megkezdte egyéves katonai szolgálatát. A Galilei Körben elsajátított „antimilitarista” attitűdjé miatt azonban kiképzése végén megtagadta a tiszti vizsga letételét. 1912 őszén Olaszországba távozott (itt élt és tanított 1952-es hazaérkezésig), ám amikor kitört a háború, Korach mit sem törődve korábbi antimilitarista gesztusaival, önként jelentkezett az olasz hadseregbe. Magyar életrajzírója is „nehezen motiválható”-nak nevezi e döntést. Korachot azonban volt osztrák-magyar állampolgárként nem vitték a frontra, csak a hátszágban szolgált rövid ideig. (MÓRA László: *Korach Mór*, Akadémiai, Budapest, 1991, 26, 32.) Korach Magyarországon maradt öccse, Komját Aladár szintén a Galilei Kör vonzáskörébe került. A fiatal galileista költő-kritikussal, Révai Józseffel együtt Komját Kassák Tett című folyóiratában publikált, majd 1918 novemberében alapító szerkesztője lett a szintén galileista Hevesi Gyulával az Internacionálénak, a Kommunisták Magyarországi Pártja első ideológiai folyóiratának. (Hevesi memoárja: HEVESI Gyula: *Egy mérnök a forradalomban. Négy évtized történelmi időben*, Európa, Budapest, 1959.)

⁵⁸ Jegyzőkönyv az 1916. szeptember 4-i választmányi ülésről. *A Galilei Kör 1915 és 1917 közötti gyűlési és választmányi jegyzőkönyvei*, Politikatörténeti Levéltár 684 f.1/1. öe.

⁵⁹ Itt érdemes kitérni a nők 1914 utáni megnövekedett súlyára a Galilei Körben. A férfigallgatók jelentékeny részének bevonulása következtében (1914 és 1916 között majdnem felére csökkent az országos hallgatói létszám) fontossá lett a női szerepvállalás. A világháború legfontosabb társadalomtörténeti hatása a nők megnövekedett társadalmi kontribúciója volt, gondoljunk mindenekelőtt a nők munkába állására. Egyetlen más esemény sem lendített akkorát a női emancipáció mozgalmán, mint az I. világháború. Az egyenjogúsításban már a háborút megelőzően is élen járt a diákegyesületek közül a Galilei Kör. A kört anyagi és szellemi támogatásban részesítő polgári radikális szabadkőműves Martinovics-páholy által a galileisták felügyeletére kijelölt mentor, Harkányi Ede volt az egyik első, aki társadalomtudományos eszközökkel közelített Magyarországon a női emancipáció kérdéséhez. (Lásd HARKÁNYI Ede: *A nőfelszabadítás eszközeiről*, A Huszadik Század Könyvtára, Budapest, 1903.) A Galilei Körben többször is előadó Harkányi a nők politikai és társadalmi súlyának növelésével akarta a polgári radikális politika bázisát növelni, és ezáltal gyorsítani a polgári radikálisok „kis szekerének” sebességét. A kör 1912-es tagnévsorát végignézve a női hallgatók négyszeres felülreprezentációja mutatható ki az országos felsőoktatási átlaghoz képest: 4% az országos 1% helyett. (Lásd *A Galilei kör névsora 1912-ből*, Történelmi Szemle, 1976/1–2., 211–233.) Amikor a Galilei Kör első elnöke, Polányi Károly hosszú évek múltán számba vette a *Galilei Kör hagyatékát*, az új típusú diákság kitermelése mellett a kör emancipációs szerepét hangsúlyozta: „A Galilei Kör két irányban is új nemzedéket mozgósított, a középiskolások és a diáklányok személyében.” A körben uralkodó szabadgondolkodó szellem és a „tanulni és tanítani” hitvallásához kapcsolódó tevékenység – önképző programok, szemináriumi munka, munkásoktatás „a diáklányokat egy erkölcsileg felépítő áramlat felé

Kosztolányival – ők többször is előadtak a Galilei Körben – és a laptulajdonos Hatvanyval. Azonban egyikük sem volt hajlandó aláírni a békekövetelést,⁶⁰ amelyet a megcélzott kétszáz személyből végül csak a feminista Glücklich Vilma szignált.⁶¹ Az eset Kelennél a polgári megalkuvás szimbólumává avanszál, de egyben azt is mutatja, hogy az akkori kör-elnök „kissé távol állt az élet valóságától” (81), vagyis alkalmatlan volt a vezetésre.

A megalkuvó polgárokkal, a magukat lejárató „opportunistá” szociáldemokratákkal vagy az alkalmatlan galileista vezetővel szemben Kelen Jolán emlékiratában „új emberként” a bolsevikok hozzák el a megváltást. „Nagy volt az összevisszaság. Egy polgári lap, talán a Pesti Hírlap említette Lenin nevét is, és azt, hogy leplombált vagonban jött haza Svájc-ból, Németországon keresztül Pétervárra, Fritz Platten, a svájci szocialista kíséretében. A pályaudvaron nagy tömeg fogadta, és Lenin azonmód, egy páncélkocsira fekapaszkodva, már a Finnlandia pályaudvaron, hadat üzent a háborúnak, Kerenszkijnek és az egész polgári rezsimnek [...] A lap közölte is Lenin Áprilisi téziseit. Ezek a tézisek fáklyát gyújtottak az egész világon. Visszavonhatatlanul itt vált el a kommunista világ a háborút igenlő vagy pacifista szociáldemokráciától” (90).

Kelen Jolán és galileista társai az áprilisi tézisekből tudták meg, hogy „mi a teendő”: ettől kezdve „többé-kevésbé világosan láttuk az előttünk álló feladatokat is”. Ám ahhoz, hogy a kitűzött célokat megvalósítsák, új, alkalmas, cselekvőképes vezető kellett az „életidegen” Sisa Miklós helyett. Ő pedig a Svájc-ból érkező „okos és agilis fiatal lány”, Duczynska Ilona lett, „1917 második ajándéka” (91). Duczynska magával hozta a svájci Zimmerwaldban ülésező baloldali szocialisták háborúellenes határozatát, és a hitet – az ateista diákegyesületben –, hogy amennyiben a radikális antimilitarista határozatot a munkások és a katonák tudomására hozzák, véget lehet vetni a háborúnak.

terelte a komoly személyiség felé éppen az európai nőemancipáció kritikus fordulatán”. Polányi fontos jellemzőnek tartotta, hogy a galileista lányok orosz mintára fejlődtek, és ezzel kapcsolatban elkerülhetetlen az utalás az orosz radikális diákmozgalmak női főszereplőire, például Vera Fignerre. „A galileista diáklány még inkább talán, mint az ifjak, nagyrészt öntudatlanul az orosz minta képére fejlődött, és az utóbbiaknak a háborúban lecsappant számát kitöltve, a forradalmi korszaknak jellegzetes erőforrásául szolgált. A Galilei Kör olyan emancipációs mozgalom volt, amely egy egész ifjúsági nemzedék erkölcsi válsága számára pozitív megoldást hozott.” (POLÁNYI Károly: *A Galilei Kör hagyatéka* = Uő.: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások*, Gondolat, Budapest, 1986, 203.) Az „orosz mintára fejlődő galileista diáklány” ideáltípusa Duczynska Ilona – Polányi Károly későbbi felesége – lett.

⁶⁰ Kelen elbeszélésében Kosztolányi csak akkor írta volna alá, ha előbb Karinthy is aláírja – ez könnyen elképzelhető a Németh László kritikus szavaival „kinai hajlékonyságú” Kosztolányiról –, Karinthy azonban fenntartotta, hogy csak a saját cikkeit írja alá. Hatvany Lajos lapja jövőjéért aggódott, amelyet nem akart veszélyeztetni egy békeakcióval. Lásd KELEN: *Eliramlik az élet...*, 82–86. Az esetet Kelen a Galilei-perről szóló regényes memoárjában is elmeséli: KELEN: *Galilei-per a XX. században*, 59–65. Amennyiben valóban így történt, nem hagyhatott súlyos ellenérzéseket a galileistákban: az 1918. szeptemberi Duczynska-Sugár-per során ugyanis Karinthy egyike volt azon hat megfigyelőnek – a másik öt Giesswein Sándor, Kunfi Zsigmond, Fekete Ignác, Rónai Zoltán és a fiatal galileista Tölgy Péter István –, akik a vádlottak kérésére jelen lehettek a zárt tárgyaláson. Lásd KELEN: *Galilei-per a XX. században*, 120.

⁶¹ Ennek az ad pikantériát, hogy mikor a Galilei Kör 1916. májusi 13-i választmányi ülésén az egyesület tervezett béke-előadássorozatának lehetséges előadóit vették számba, Kelen Jolán javasolta Glücklich Vilma felkérését, ám opponáltak, mivel Glücklich „nem igazi pacifista”. Lásd *Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. május 13-i választmányi üléséről*. A Galilei Kör 1915 és 1917 között gyűlési és választmányi jegyzőkönyvei, Politika-történeti Levéltár 684 f 1/1. öe.

*Duczynska Ilona Feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről
(és interjúk)*⁶²

1918. január 5-én a budapesti katonaszállások környékén háborúellenes röpiratok százait találták, kisebb részt felragasztva, nagyjából szétszórva. A röpirat megszólítása és tételmondata az volt, hogy „Katonatestvérek!” [...] Az orosz katonák már rájöttek, hogy a föld, melyet meg kell hódítaniok, a saját országukban van.”⁶³ A felhívás lényegében Lenin koncepcióját adaptálta, amely szerint a világháborút polgárháborúba kell fordítani. Mint kiderült, a röpiratokat a Galilei Kör egyes, bolseviknak nevezhető tagjai készítették, sokszorosították és ragasztgatták ki. Egy szerelmespár, a húszéves Duczynska Ilona mérnök és a szintén húszéves Sugár Tivadar orvostanhallgató álltak az akció centrumában. Duczynska Ilona, a magyar Vera Figner ekkor került az országos érdeklődés homlokterébe.

A Galilei Kör tagjainak 1917 ősztől kezdődő illegális háborúellenes tevékenységét, mivel konspiratív akció volt, a résztvevők, mindenekelőtt a főszereplő, a „cselekvés szerelmese”,⁶⁴ Duczynska Ilona (1897–1978) visszaemlékezéseiből ismerjük. A Galilei-per iratai sokkal kevésbé informatívak az akció valódi természetét tekintve, mivel a letartóztatottak minden eszközt megragadtak, hogy félrevezessék a bíróságot. Duczynska az egyik leghíresebb magyar – és mindenképpen legjelentősebb női – reprezentánsa a La Fayette-től Eduardo Rózsa-Floresig húzódó, előbb-utóbb minden rendszer számára kényelmetlenné váló „hivatásos forradalmár” típusnak, az elmúlt kétszáz év meghatározó, és sokszor romantizált alakjának. Litván György is ekként méltatta nekrológiájában: „Nem kalandora, hanem fáradhatatlan vándora volt a forradalmaknak.”⁶⁵

Pedig a négy galileista emlékező közül Duczynska az egyetlen, aki nemesi felmenőkkel rendelkezik. Édesanyja a főispáni Békássy családdal állt közeli rokonságban, aki azonban egy lengyel mérnökhöz ment férjhez. A baloldali radikalizmusokhoz vonzódó édesapja magára hagyta a családot, az USA-ban halt meg fiatalon. Duczynska Ilona édesanyjával egy időben egy szektajellegű vallási közösség tagja volt, onnan kilépve a Békássy család vette szárnyai alá a fiatal lányt. Svájcban tanulhatott, itt került kapcsolatba a nemzetközi munkásmozgalom képviselőivel. „Antimilitarista” nézeteinek kialakulásához külföldi tanulmányai során kapta meg az elméleti alapot. Az érzelmi töltést többek között egy hadikórházban tett látogatás, vagy éppen a szeretett fiatal rokon, a Cambridge-ben tanult költő-filozófus, a frontkatonaként Galíciába vezényelt és ott 1915-ben elesett Békássy Ferenc halála okozta düh jelentették. Szabó Ervinnel 1915-ben ismerkedett meg, a szünidőben találkozott vele. Mikor 1917-ben végleg hazatért, Duczynska Budapestre

⁶² TÖMÖRY Márta: *Duczynska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről*, Történelmi Szemle 1958/1–2., 154–173 (a továbbiakban: *Feljegyzések*; az idézetek oldalszámait a főszövegben hivatkozom); *A század nagy tanúi*, 57–82 (az idézetek oldalszámait a főszövegben hivatkozom); KONRÁD György: *Interjú Duczynska Ilonával* = Uő.: *Csodafigurák. Portrék és pillanatfelvételek*, Noran Libro, Budapest, 2006, 114–124 (a továbbiakban: *Csodafigurák*; az idézetek oldalszámait a főszövegben hivatkozom).

⁶³ TÖMÖRY: *Új vízeken járok*, 256.

⁶⁴ DALOS György: *Duczynska-életrajzában (I. m.)* átvette az eredetileg Szabó Ervinre alkalmazott jelzőt.

⁶⁵ LITVÁN György: *Duczynska Ilona 1897–1978*, Világosság 1978/6., 368.

ment, és felkereste Szabót. Ő irányította először a Galilei Körbe, még 1917 tavaszán.⁶⁶ Duczynska nem üres kézzel jött haza Svájcból: miniatűr fotómásolatban Magyarországra csempészte a forradalmi szocialisták 1917. március 20-i zimmerwaldi felhívását, amelyet Madzsar József mikroszkópján olvasott el és másolt le. Először azonban egy Tisza István elleni merényletet tervezett. Madzsar pisztolyát lopta el és kívánta vele lelőni Tiszát, ám éppen a merénylet elkövetésének kitűzött napján hírét vette Tisza lemondásának 1917 májusában (*Csodafigurák*, 108–109). Új terv kellett.

„1917 szeptemberében, amikor beiratkoztam a budapesti egyetemre, és újra fölmentem a Galilei Körbe, azt láttam, hogy a vezetők között lassan olyan gondolkodás alakul ki, ami nagyon hasonló már ahhoz, hogy valamit tenni kell. Összeállt egy kis csoport, eleinte hárman, négyen voltunk, a többiek vezetőségi tagok, csak én voltam vezetőségen kívüli; a csoport létszáma egy tucatnál sohasem volt nagyobb. A legelsők közé tartozott Haász Árpád,⁶⁷ Sisa Miklós és Sugár Tivadar – neki hallottuk korábban egy-egy előadását a cipőfelsőrész-készítők szakszervezetében az antimilitarizmusról. Azt hiszem, erről az előadásról ragadt ránk az antimilitarista elnevezés” – emlékezett vissza később az idős Duczynska Ilona (*A század nagy tanúi*, 65–66).

Duczynska beleszeretett az orvostanhallgató Sugárba, aki korábban harcolt a fronton, ám tüdővérsze miatt frontkatonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították. Ahogy Duczynska Ilona idézte fel Konrád Györgynek – egyszersmind kritikát is gyakorolva a többi galileista „pasi” fölött – 1976-os beszélgetésükön: „Lényeges tagja a csoportnak Sugár Tivadar volt, egészen más klasszis, mint a többiek. Ezek többnyire nagyon gyalogos pasik voltak. Sugár szónok volt, neki is voltak orosz álmái, és azonkívül természetesen egy nagy szerelem kezdődött. Szép volt, egyidősek voltunk, mind húszévesek. Olyan volt, mint egy láng. Sugárt nem szerették a Galilei-körben. Ezek a gyalogosok. Tudott beszélni, tudott a munkásokkal beszélni. Ezek a Hász Árpádok szürke, irigy kis emberkéek voltak. Persze volt Sugárban egy csomó romanticizmus. Hogy féltékenyek voltak-e, mert szerettem? Ez olyan nyílt dolog volt, hogy ez ellen már semmit sem lehetett csinálni. Hogy én milyen voltam? Az iskolában, úgy emlékszem, tetszettem a fiúknak” (*Csodafigurák*, 123–124).

A röpiratok nyomásához szükséges sokszorosítógépet egy „Sólyom” (Solem, Solom) nevű orosz férfi, „kijevi ipari munkás, szociálforradalmár” (*A század nagy tanúi*, 68) szerelte az antimilitarista csoportnak.⁶⁸ Hogy miként folyt az akció, azt a galileista résztvevők utólagos elbeszéléséből ismerjük. Más forrásunk nincs, lévén, hogy konspiratív akcióról van szó. Tőlük tudjuk meg, hogy ki volt „Sólyom”.

A galileista Csillag László „szomszédságában lakott” (*Feljegyzések*, 162) egy Jusztusz Valdemár nevű 1905-ös orosz politikai emigráns,⁶⁹ bakui származású orosz cigarettagyári munkás. Sem Csillag, sem Duczynska nem tudta még akkor, hogy Jusztusz „bizalmi embere volt a bolsevik pártnak”.⁷⁰ „Ezt nem kötötte az orrunkra, a történésektől tudom”

⁶⁶ DALOS: *I. m.*, 15–27.

⁶⁷ Haász emlékei: *A századeleji magyar társadalom és a Galilei Kör*, Valóság 1959/1., 17–26.

⁶⁸ TOMÓRY: *Új vizeken járok*, 110.

⁶⁹ „Ő is, a felesége is Szibériából szökött meg, így kerültek Európába.” (*A század nagy tanúi*, 68.)

⁷⁰ Kelen Jolán egyenesen „Lenin barátja”-ként ír róla: KELEN: *Eliramlik az élet...*, 106.

– állította 1974-ben Ducznyska (*A század nagy tanúi*, 68).⁷¹ Jusztusz, noha rendőri felügyelet alatt állt, „pártja megbízásából már régóta dolgozott a magyarországi orosz hadifoglyok között”.⁷² Csillag László volt az összekötő Jusztusz és Ducznyska között: Jusztusznak szüksége volt bolsevizálható, illegális tevékenységre fogható fiatalokra, Ducznyskéknak pedig infrastruktúrára, mindenekelőtt egy röpiratnyomásra alkalmas repülőnyomdára. A Galilei Kör róneogépén nyomott első röpirat ugyanis olvashatatlanra sikeredett.

Csillag közvetítésével Ducznyska és Sugár 1917. november utolsó harmadában, „az orosz proletárforradalom második vagy harmadik hetében” együtt mentek Jusztusz Gizella úti bérházas szobakonyhás lakásába. „Ezzel új fejezet kezdődött abban a csudálatos előjátékban, amiben akkor éltünk és mozogtunk” (*Feljegyzések*, 162).

A Jusztusz házaspár lakása, „az orosz Októbernek ez a távoli tanyája” (*Feljegyzések*, 163) igazi bolsevik támaszpontként működött. Ducznyska elmondása szerint az egyetlen szobát kettéválasztották, és az egyik felszobában egy sor szalmazsák feküdt szorosan egymás mellett az egyik hosszanti fal vonalában, ezen aludtak egyrészt azok a legálisan ott tartózkodó orosz hadifoglyok, akiket Budapestre irányítottak nyomdai munkára (*A század nagy tanúi*, 68), másrészt azok a magyarországi hadifogolytáborokból megszökött „orosz mozgalmi aktivisták”, akik eltaláltak Jusztuszekhez.

A Jusztusz-lakás már a háború előtt támpontja volt a cári Oroszországból menekülteknek, ezt a szolgáltatást Ducznyska egy szójátékkal „vörös – vörös-keresztes” tevékenységként jelöli, amelyben az Oroszországban tanítónő foglalkozású Jusztuszné különösen jeleskedett. Az elbeszélésből az következtethető ki, hogy 1914–1917 között a Jusztusz házaspár átmenetileg visszavonult, mert „a háború negyedik évében vállalták újra ezt a mozgalmi munkát” (*Feljegyzések*, 163).

„Hogy az emléküink legendává lett a mozgalomban, csak természetes. De a legenda is messze elmaradt a valóság mögött” – erősíti saját elbeszélésének hitelét egy retorikai elébevágással, vagyis *anticipáció*val Ducznyska, mielőtt felmerülne a befogadóban, hogy esetleg túlságosan is kiszínezi a történeteket és a szükségesnél is jobban vörössé satírozza „a Gizella úti tanyát”. Annyi biztos, hogy Ducznyska Ilona vallomását túl sok mindenkiével nem tudjuk összevetni, ugyanis a továbbiakban a Ducznyska–Sugár-csoportból már csak Sallai Imrét engedték kapcsolatba lépni Jusztuszekkel, így védve a bolsevizmusnak ezt a „mákszemnyi-sejt” korai hídfőállását az „avatatlan szemek” elől (*Feljegyzések*, 163).

A Jusztuszeknél „illegálisan lakó oroszok”, az egytől egyig „tapasztalt mozgalmi emberek”⁷³ közül kettő tett szert nagy jelentőségre. Ők voltak a „legaktívabbak”, akik „lényeges segítséget adtak” a Ducznyska–Sugár-csoportnak. Az egyik az említett Solem nevű kijevei ipari munkás volt, mozgalmi nevén Solyom: „ez a név rátapadt, illett rá”. 1917. november végétől 1918. január elejéig Ducznyska elmondásában minden akció-

⁷¹ Dalos György szerint Jusztusz „régí tagja az Orosz Szociáldemokrata Pártnak, és ezen belül is a bolsevikokhoz tartozott” (DALOS: *I. m.*, 50).

⁷² Uo.

⁷³ Akik „az orosz és osztrák–magyar hadigépezetet kijátszva irodalmat is hoztak magukkal, mindenki a saját irányának megfelelően. Egy baloldali szociálforradalmár Kaljajev fényképpel ellátott rövid életrajzát hozta magával a lövészárkokon át.” (*Feljegyzések*, 163.) Ivan Kaljajev orosz merénylő volt, aki 1905. február 27-én bombát dobott Szergej Alekszandrovics Romanov nagyhercegre.

ban részt vett, a röpiratok készítésében „számtalan tapasztalattal segített” (*Feljegyzések*, 163). A másik egy „magas, szőke, nagyorosz fiú, nagyon halk szavú” (*A század nagy tanúi*, 68), és e kezdeti barátságos jelzősor után váratlanul jön a leütés, hogy ő volt az „ügy-nevezett szőke terrorista, akit még illegális néven se hívtak sehogyan” (*Feljegyzések*, 163). Duczynska csak negyven évvel később tudta meg, hogy a neve Vlagyimir Uraszov. Uraszov bolsevik volt, később Lenin személyes képviselője a Forradalmi Kormányzótanács mellett.⁷⁴ Az 1918–1919-es emlékeit szintén megíró Uraszov⁷⁵ Duczynska elmondása szerint „hivatásos forradalmár” volt, a „legnagyobb szakértője a repülőnyomdák felállításának Oroszországban” (*A század nagy tanúi*, 69).

A Galilei Kör forradalmi szocialistái számára Uraszov szedette össze az alkatrészeket a repülőnyomdához. A Globus nyomdában dolgoztatott orosz hadifoglyokkal apránként lopatott ki a kézi szedésben használt ólombetűket; a simára csiszolt, nehéz acéllap helyett, amelyre nyomtatáskor a szedést rakják, Uraszov egy üveglapot alkalmazott: „ez volt a nyomda műszaki titka” (*Feljegyzések*, 163). Az üveglapon „éppen olyan egyenletesen állt a szedés, akárcsak az acélon”, ám beszerezni is könnyebb volt és eltüntetni is, például a lakásban egyetlen gyors átrendezéssel lehetett belőle üvegasztallap,⁷⁶ ami a könnyen felismerhető acéllapról nem volt elmondható. A repülőnyomdát „Sólyom” állította össze és tanította meg a kezelésére Duczynska csoportját. A röpiratok disztribúcióját már maguk a galileisták végezték.

Az 1918. január 5-i akció után egy héttel, január 12-én a rendőrség megjelent a Galilei Kör Anker közti helyiségében, és a kört feloszlatták, irattárát, könyveit, készpénzkészletét lefoglalták, az ajtókat lepecsételték Ugron Gábor belügyminiszter utasítására.⁷⁷ A röplapozással gyanúsított galileistákat több hullámban tartóztatták le január végéig.⁷⁸

Közel nyolc hónapnyi vizsgálati fogság után, az 1918. szeptember 19–25-én tárgyalta Galilei-perben végül Duczynskát és Sugárt ítélték el, előbbi két, utóbbit három évre. A pernek az 1918–1919-es események bal- és jobboldali nagyelbeszélésében egyaránt megvan a maga jellemző cselekményesítése. A baloldalon Duczynska és Sugár elítélésében „antimilitarizmusért” 1918. szeptember 25-én, éppen azon a napon, amikor a Monarchiával szövetséges Bulgária békét kért az antanttól, a hatalmához végsőkéig ragaszkodó magyar uralkodó osztály szimbolikus jelentőségű elnyomó aktusát látták, mint

⁷⁴ DALOS: I. m., 50.

⁷⁵ Vlagyimir URASZOV: *Az orosz forradalmárok segítőinek = Nagy idők tanúi emlékeznek (1918–1919)*, szerk. Lányi Sarolta, Kossuth, Budapest, 1958, 31–43.

⁷⁶ „Ha veszély volt és a szedést el kellett tüntetni, az üveglap ott maradhatott, dekoratív célokat szolgált, teázó asztalkára rakták vagy csecsebecsék álltak rajta.” (*Feljegyzések*, 163.)

⁷⁷ Ugron maga szólt erről a numerus clausus parlamenti vitájában: „kétségtelen, hogy az egyetemi ifjúság megmértelyezője a Galilei-kör volt. (*Ugy van! Ugy van!*) Én voltam az, mint belügyminiszter, aki erre rájöttem, és én voltam az, aki azt a kört bezárattam, annak vezetőjét letartóztattam.” (*Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója*, V., Athenaeum, Budapest, 1920, 364.)

⁷⁸ A letartóztatások után az addig marginális szerepet játszó Korvin Ottó vette át az antimilitarista csoport szervezését a Nyugati pályaudvar egyik csomagmegőrzőjében elhelyezett repülőnyomdával együtt, lásd KORVIN Ottó: *„a Gondolat él...”*, szerk. Simor András, Magvető, Budapest, 1976, 18; SIMOR András: *Így élt Korvin Ottó*, Móra, Budapest, 1977, 70–71.

például Böhm Vilmos.⁷⁹ Ezzel szemben a jobboldalon az „idegen” galileisták röplapo-
zása az utolsó pillanatig hőiesen küzdő magyar nemzet hátszúrásaként értelmeződött,
és ennek megfelelően értékelték az ítéletet túl enyhének, mint Tormay Cécile a *Bujdosó*
könyvében.⁸⁰

Mint már a bevezetőben előrevetítettem, a két elítélt galileista nem sokáig volt börtönben: 1918. október 30-án a forradalmi tömeg – köztük a galileistákkal – kiszabadította őket a Conti – ma Tolnai Lajos – utcai fogházból. Duczynskának és Sugárnak szabadulásuk után első teendőjük volt, hogy összeházasodjanak.⁸¹ Történetük a magyar munkásmozgalmi mitológia első nagy *love story*-ja lett.

*

Kolnai Aurél azt írja, hogy hiába nyílt meg újra 1918 októberének végén a Galilei Kör, „szerepe, varázsereje, hajtóereje már a múlté volt”. Ettől kezdve „az embernek immár vagy radikálisnak, vagy szocialistának, vagy kommunistának kellett lennie”, nem pedig „galileistának” (107). Négy „galileista” emlékiratát olvasva és az antimilitarista tevékenység mentén összehasonlítva azonban nyilvánvaló lehet, hogy a „galileista” jelölő mennyire különböző típusú személyeket, a világháború szemlélésének mennyire más módjait, különböző kérdésfeltevéseket és radikálisan eltérő válaszokat takarhat. Egy közös azonban mindenképpen van bennük: a Horthy-korszakban egyként „defaitistaként” bélyegezték őket I. világháború alatti magatartásuk alapján.

⁷⁹ BÖHM Vilmos: *Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom. Proletárdiktatúra, ellenforradalom*, Gondolat, Budapest, 1990, 31.

⁸⁰ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből [1920–21]*, Lazi, Szeged, 2009, 40.

⁸¹ „Mindenekelőtt szabad házasságunkat legalizáltuk Sugár Tivadarral a polgári anyakönyvvezető előtt.” (A század nagy tanúi, 73.)